

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

DİLBİLİMİNE GİRİŞ DERS NOTLARI

3. Sınıf - 2. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

DİLBİLİMİ VE DİLBİLGİSİ¹

Dilbilimi, dil olgusunu ve yeryüzündeki tüm dilleri genel olarak bütün yönleriyle konu edinip inceleyen bilimin adıdır.² Arapçada *sarf* ve *nahiv ilmi*, batı dillerinde ise *gramer* olarak adlandırılır.

Bir dilin, seslerden cümlelere kadar ihtiva ettiği bütün dil birliklerini, geniş bir şekilde anlam ve görev bakımından inceleyen kurallara ise *dilbilgisi* denir. Dilbilgisi, diğer birçok kuralın aksine belirli bir grup tarafından hazırlanmayıp, o dili kullanan insanların zaman geçtikçe gerekli kuralları yaratmalarından veya var olan kuralları dilin gelişimiyle birlikte değiştirmelerinden oluşur.

Dilbilgisi, incelediği dil unsurlarına göre kendi içinde bölümlere ayrılır:

- Dilin seslerini inceleyen kısmına *ses bilgisi* (fonetik)
- Dili yapı yönünden inceleyen, kelime ve şekilleri konu edinen kısmına *şekil bilgisi* (morfoloji veya *sarf*)
- Kelime ve şekillerin çıkış yerlerini, yani menşelerini araştıran kısmına *köken bilgisi* (etimoloji)
- Kelime ve şekillerin aralarındaki münasebetler ile cümleleri inceleyen dalına *cümle bilgisi* veya *söz dizimi* (sentaks veya *nahiv*)
- Dilin anlam oluşturma mekanizmalarını inceleyen kısmına ise *anlam bilgisi* (semantik) denmektedir.

Bu bölümlerin hemen hepsi dilbilgisi içinde ayrı ayrı incelenmelerine rağmen, birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmazlar ve daima birbirlerine karışırlar. Bu itibarla dilbilgisi, bir dili bütün cepheleriyle bir bütün olarak ele alıp inceleyen ilmin adıdır.

İnsanoğlu, tarihî akış içinde, zamanla biriken bilgiler sayesinde hemen her şeyi inceleme ve araştırma konusu yapmış; dillerin sırrını çözmeye çalışmış ve böylece yeni bir bilim dalı ortaya çıkartmıştır. İlk başta eski Yunan ve Hint devirlerinden başlayarak, dillerin bağlı olduğu kaideler tespit edilmeye çalışılmış ve bu kaidelerin ortaya çıkardığı bilgiye de *gramer bilgisi* denmiştir. Buna paralel olarak her dilin kelime hazinesi toplanmış, neticede sözlükler ortaya çıkmıştır. Gramer sayesinde ise dillerin doğru okunup yazılması gerçekleşmiştir.

¹ Kaynaklar:

Doğan Aksan - *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*

Zeynel-Ayşe Kıran - *Dilbilime Giriş*

² Bu bilim dalının gelişmesine katkıda bulunan en önemli isim hiç şüphesiz İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'dür. 1916 yılında yayımlanan ve öğrencilerinin tuttuğu ders notlarından oluşan "Genel Dilbilim Dersleri" adlı yapıt, dilbilimin bilimsel dönemini başlatmıştır. Dilbilimini "dili, kendi içinde ve kendisi için inceleyen" bir bilim dalı olarak tanımlayan Saussure, dilin "sesli göstergelerden ve kurallardan oluşan bir dizge" olduğunu göstermeye çalışmıştır.

DİLBİLİMİNİN KOLLARI

1. Ses Bilgisi (Fonetik)

Dil, seslerden örülmüş toplumsal bir kurumdur ve bu kurumun en küçük birimi "ses"tir. Ses bilgisi ise dilin seslerini ele alır. Her dilin kendine özgü bir ses dizgesi vardır. Ses bilgisinin belli başlı inceleme alanları şunlardır:

- "Ses, sesbirim, alt sesbirim" vb. kavramlar
- Seslerin oluşumu
- Seslerin özellikleri ve sınıflandırılması
- Seslerin sözcüklerdeki sıralanışı
- Hece yapısı
- Vurgu ve tonlama

Ses bilgisinin alt dalları ise şöyledir:

- Söyleyiş Ses Bilgisi: İnsan seslerinin nasıl türediğini inceler
- Dinleyiş Ses Bilgisi: Seslerin nasıl algılandığını ve anlamlandırıldığını inceler
- Uygulamalı Ses Bilgisi: Teorik olarak ses bilgisinin elde ettiği bilgileri, günümüz teknolojisinin de imkânlarıyla işler.

2. Biçim Bilgisi (Morfoloji)

Dildeki biçimbirimleri inceleyen daldır. Kökler ve ekler, bunların görevleri, birbirleriyle ilgisi vb. konular üzerinde durur:

- "Kök, gövde, ek" gibi kavramlar
 - Yapım ekleri
 - Çekim ekleri
 - Sözcük türleri
 - Sözcük türetme yolları
- gibi konularla ilgilenir.

3. Dizim Bilgisi (Söz Dizimi/Sentaks)

Dildeki kelimelerin birbirleriyle ilişkilerini inceler. Kelimelerin oluşturdukları gruplar ve bunların cümle haline getirilmesiyle ilgilidir. Şekil bilgisi ile de yakından ilgilidir. Söz diziminin inceleme alanları içinde şunlar da vardır:

- Cümle öğeleri
- Cümle çözümlenmeleri

4. Anlam Bilimi (Semantik)

Dil göstergelerinin anlamı üzerinde durur. Bu göstergelerin içerisine kelime, kelime gurubu, cümle hatta metin de girebilir. Günümüzde daha çok cümle ile ilgilidir. Dildeki sözcükleri anlam bakımından ele alır ve onların temel anlamı, yan anlamı, cümle içerisinde kazandığı anlam gibi unsurlarıyla inceler. Dilbiliminin diğer dalları içerisinde özel bir yere sahiptir.

- Anlamla ilgili temel kavramlar
 - Sözcüklerde temel anlam
 - Sözcüklerde yan anlamlar
 - Eş anlamlı sözcükler
 - Karşıt anlamlı sözcükler
 - Çok anlamlı sözcükler
 - Anlam değişimleri
- ile de ilgilidir.

5. Köken Bilgisi (Etimoloji)

Bir sözcüğün hangi köke dayandığını, ilk olarak hangi kavramı karşıladığı, zaman içerisinde gösterdiği gelişmeler vb. konuları inceler. Dilbiliminde bir sözcüğü açıklamak, onu başka sözcüklere indirgemek anlamına gelir.

- Sözcüklerin ve eklerin kaynağı
- Sözcüklerdeki şekil ve anlam değişiklikleri
- Sözcüklerin ve eklerin tarihi

ile ilgilidir.

6. Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji)

Dillerin kolları, bu dalın inceleme alanına girer. Ağız bilgisi olarak da tanımlanabilir. Bir dilin en çok fonetik farklılıklara dayanan alt katmanları ise o dilin "ağız"larıdır. Örneğin, Anadolu ağızları, Rumeli ağızları... gibi.

- Lehçe ve ağızlar
- Lehçe ve ağızların sınırları
- Yerleşme tarihi
- Dil haritalarının hazırlanması

gibi konular bu dalın inceleme alanına girer.

7. Sözcük Bilgisi (Leksikoloji)

Bir veya birden çok dilin sözcüklerinin çeşitli yöntemlerle ve çeşitli amaçlar için bir araya getirilmesi, düzenlenmesi ve sıralanmasıdır. Leksikoloji, sözcükleri tek tek anlam alanlarına göre incelerken, kitap vs. gibi kaynaklardan derleyerek bir araya getirmeye çalışır.

8. Ad Bilgisi (Onomastik)

İnsanlar varlıklara nasıl ad verir, dilden dile bu durum değişir mi? gibi sorulara cevap veren daldır. En başta insan adlarını konu edinir.

9. Gösterge Bilgisi (Semiyojoloji)

Her ne kadar dil göstergelerini ele alsada, asıl konusu dil dışındaki göstergelerdir. Dilbilimin bir alt dalı olmaktan ziyade, en dışta yardımcı bir bilim dalı olarak kabul edilebilir. Temellerini Saussure atmıştır.

10. Bilişsel Bilim

Doğrudan değil dolaylı yoldan dilbilim ile ilgilidir. Matematik, bilgisayar, felsefe, biyoloji, psikoloji ve dilbilimin ortak çalışma alanıdır.

GÖSTERGELER

İnsanlar birbirleriyle iletişim kurabilmek için iki araç kullanır: Dil ve dil dışı araçlar. Gösterge ise, herhangi bir işaret ile onun taşıdığı anlamın oluşturduğu bütündür. Dil ve dil dışı göstergeler olmak üzere ikiye ayrılır.

Bir klasik müzik konserinde, müzisyenlerini yöneten orkestra şefinin mimiklerini, bagetiyle müziğe hayat veren hareketlerini izlemek dil dışı iletişim dizgelerini kavramak için yeterlidir. Aynı şekilde, sokakta yürüyen insanların bakışlarından hareketle öfke, telaş, korku ya da rahatlık gibi haller gözlemlenebilir.

En genel anlamıyla gösterge, başka bir şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan, kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olguya verilen addır. Başka bir deyişle, bir A göstergesi bir başka B ögesini temsil eder ya da onun yerine geçer. Bu temsil etme bir iletişim amacı içerebilir de içermeyebilir de. Bu ayrım göstergelere ilk yaklaşımı oluşturur.

Dil Dışı Göstergeler

Belirti

Bir evin pencerelerinden dumanların çıkması, itfaiyecilerin evin etrafında sağa sola koşuşturmaları bir şeyin, evin yandığının belirtisidir. Bundan hareketle belirti, doğal, istem dışı ya da amacı olmayan bir olgudur. Örneğin duman, bu üç özelliğe sahiptir; ama yine de bize algılanması hemen mümkün görünmeyen bir başka olgu ya da olay hakkında bir şeyler anlatır. Kısacası belirti, ancak onu yorumlamasını bilene bir şeyler anlatan doğal bir göstergedir.

"Havada, kara bulutların yoğunlaşması yağmur yağacağını işaretidir" cümlesinde bulunan doğal deyişler/işaretler bir bilgi aktarma aracı olmadığı için birer belirteç, yani belirtidir. Bu belirteçler doğal, amaçsız ve nedenlidir. Havanın kara bulutlarla kaplanması ile yağmur arasında bir neden-sonuç ilişkisi vardır.

Belirtke

Dil dışı göstergelerin diğer bir kısmını ise insanlar üretir. Örneğin trafik levhaları. İnsanlar, belli bir amaç için trafik levhalarını veya ışıklarını üretmişlerdir. Belirtinin aksine belirtkeler bir iletişim kurma, bir ileti aktarma ya da bilgi verme amacı taşırlar. Bulutun yağmur yağacağını bildirme amacı yoktur; ama bu doğal belirti bir plaj güvenlik sorumlusunu plaja bir kırmızı bayrak çekmek zorunda bırakacaktır. İşte bu kırmızı bayrak bir bilgi vermek amacıyla üretilmiş yapay bir göstergedir, belirtkedir. Trafik levhalarını da belirtkeler içerisinde sayabiliriz; çünkü o levhalar bilinçli olarak dikilmiştir ve bir bilgilendirme amacı taşırlar.

Trafik levhaları bir belirtkedir ve belli bir bilgiyi aktarma amacı taşır: Sola dönülmez

Bazı belirtkelerde görsel gösteren ile gösterilen arasında bir benzerlik değilse bile doğal bir ilişki söz konusudur. Örneğin bazı trafik işaretlerinde görsel göstergelere rastlanabilir: İki çocuk resmi, yakındaki

bir okulun varlığını gösterebilir veya kaygan zemini gösteren trafik levhasında olduğu gibi, eğri çizgiler üzerinde bir otomobil resmi bulunur; fakat bu görsellerin, aktarılan iletiyle nedenlilik veya benzerlik ilişkisi yoktur. Buradaki ilişki tamamen nedensizdir, saymacadır.

Gösterge ve Simge

Anlamı toplumdun topluma, kültürden kültüre değişen dil dışı göstergelere *simge* denir. Benzerlik ve uzlaşma ilişkisi içerisinde soyut ve sayılamayan tek bir gösterilene göndermede bulunan görsel biçimdir.

Bir çocuğun sadece zaman geçirmek amacıyla çizdiği güvercin resmi bir görsel göstergedir; ama aynı güvercin resmi Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizilmiş ise o zaman bu bir simgedir. Çünkü bir uzlaşma uyarınca, bu görsel gösterge, doğal olarak temsil ettiği şeyden başka bir şeyi belirtmek için çizilmiş ya da yapılmıştır. Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizilmiş olan güvercin, artık soyut bir kavram olan barışı temsil etmektedir. Terazinin adaleti, kalbin aşkı, kum saatinin ise zamanı temsil etmesi gibi...

Adaleti temsil eden bir simge: Terazi

İkon

Bazı göstergeler ise gösterdiği varlığın kendisi olabilmektedir. Bu tür göstergelere *ikon* denir. Örneğin portreler. İkonlarda, gösteren ile gösterilen arasında gerçek bir benzerlik vardır.

İkona bir örnek: Mona Lisa portresi

İletişimde bulunma amacı yok	İletişimde bulunma amacı var			
BELİRTİ	BELİRTKE			
Bulut-Yağmur Duman-Ateş	A<>B	A<>B	A...B	A...B
	♥	☹	☹	BAYRAK
	Simge	Görsel Gösterge (İkon)	Belirtke	Dil Göstergesi
Gözlem Bilimleri	GÖSTERGEBİLİM			DİLBİLİM

Karşılaştırmalı göstergeler tablosu

Göstergelerin Birbirine Rakip Kullanımları

Bilinen tüm iletişim dizgeleri çok az durumda tek bir göstergeden faydalanırlar. Genellikle, aynı anda, aynı görsel iletişim ediniminde birçok göstergeye rastlamak olasıdır.

Örneğin DÖNER sözcüğü dilsel bir göstergedir ve dilin seslerini kullanmıştır. Aşçının ve döner tabağının resmi ise bir görsel göstergedir. Tabaktan çıkan duman sıcaklığın belirtisi ve resmin bütünü ise döner yapan bir lokantayı temsil eden belirtkedir.

Bu örnekte olduğu gibi, dil dışı göstergeler ses ögesi barındırmazlar. İnsanlar, bazen dil göstergeleriyle yetinmeyip görsel göstergelerden de faydalanırlar. Buna, *göstergelerin birbirine rakip kullanımı* denir.

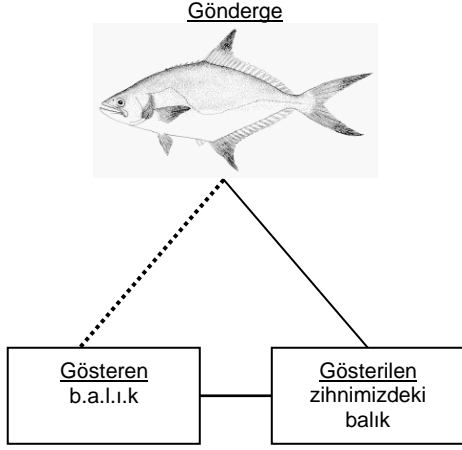
Dil Göstergeleri

Belli bir dilde, anlamı olan en küçük birimlere "dil göstergesi" adı verilir. Örneğin Türkçede "kalem", "kitap", "masa" veya "-yor", "-di" birer dilsel göstergedir. Görüldüğü gibi, dil göstergesi "sözcük" ya da "kelime" anlamında kullanılmıştır.

F. de Saussure'un de belirttiği gibi, dil göstergesi iki düzeyden oluşur: Birincisi, dilbilimsel adıyla "gösteren", kulağımızda duyduğumuz "Ç.İ.Ç.E.K." sesi, gözümüzle gördüğümüz "çiçek" yazısı; ikincisi ise yine dilbilimsel adıyla "gösterilen", zekamızla, deneyimlerimizle kavradığımız sözün içeriği, açıklaması ya da zihnimizde oluşan genel çiçek kavramıdır.

Dil göstergeleri tamamen seslerden oluşur. Örneğin BAYRAK kelimesini oluşturan göstergeler B, A, Y, R, A ve K sesleridir. Bayrak kelimesi görüldüğünde insanların zihninde bir bayrak resmi oluşur; bu durumda dil göstergesi nesnenin, yani göndergenin kendisi değildir. Daha açık bir biçimde ifade edecek olursak, "bayrak" sözcüğü bayrağın kendisi değildir, belli bir bayrağı ya da genel olarak bayrak maddesini temsil eder.

Saussure'den sonra gelen araştırmacılar dil göstergesi tanımını tanımlayarak onu zenginleştirmişlerdir. Onların dil göstergesi tanımında üç öge ilişkisi içerisindedir. Gönderge, dil dışı dünyada bulunan gerçek bir varlık ya da nesnedir. Bu nesnel gerçekliği dil temsil eder; başka deyişle yeniden sunar. Bu konuda şöyle bir örnek verilebilir: "Balık" bir gösterendir. Türkçede "suda yaşayan canlı"yı gösterir.

Gösteren

Dil göstergesinin sese ilişkin somut bölümünü oluşturan sesbirimlerinin bütünüdür. Sessel bir işlev olup algılama düzlemini ilgilendirir.

Gösterilen

Gösterenin zihnimizde uyandırdığı düşünce ya da kavramdır; bu nedenle insandaki kavramsallaştırma ya da düşünce alanını ilgilendirir.

Gönderge

Zihnimizde oluşan düşünce ya da kavramın gerçekleşmiş, gerçek olan hâlidir. Dil dışı gerçekliklerdir. Gönderge, dil göstergesinin dil dışında gösterdiği her şeydir: soyuttur, somuttur, nesnedir, olaydır, olgudur, niceliktir, durumdur, kanıdır.

Belki *özgürlük*, *aşk*, *cesaret*, *peri*, *tek boynuzlu at* gibi soyut ve düşsel, sözlensel göstergelerin göndermeleri olamaz gibi düşünülebilir; ama bunlar birer "soyutlama"dır. Böylece, örneğin "demokrasi" göstergesi, "demokrasiye, kendisine inanılan bir olgu"ya gönderme yapar.

Dil Göstergesinin Özellikleri

Dil Göstergesinin Nedensizliği

Gösterileni (anlamı) gösterene (sesdizisi) bağlayan hiçbir iç ilişkiye dayanmaz; başka bir deyişle, dil göstergesinin gerçeklik kazandığı ses dizisiyle, ilettiği kavram arasında hiçbir nedenlilik ilişkisi yoktur. Örneğin /b.a.l.ı.k./ ile "yüzgeçleri olan ve suda yaşaya canlı" arasında hiçbir ilişki yoktur.

Dilsel ya da dil dışı her gösterge bir uzlaşma ürünüdür; gösterge bir dilsel topluluğun üyeleri arasında genellikle örtük bir biçimde var olan bir anlaşmaya göre işler.

Gösteren ile gönderge arasında bir benzerlik ilişkisi kimi zaman rastlantısalıdır, kimi zaman da konuşan özne tarafından isteyerek yaratılır. Gerçek seslere öykünerek yaratılmış olan yansıma sözcükler göndergeyi, yani nesneyi gösterene yaklaştırabilir.

Karga, Fransızcada "kroa", Eskimo dilinde "kroa" derken, Türkçede "gak" der.

Gösterenin Çizgisellik Özelliği

İnsan dilinin, gösteren düzlemindeki çizgisellik özelliği, ses olarak gerçekleşmesinden ileri gelir. Herhangi bir göstergeyi oluşturan sesler, zorunlu olarak, birbiri ardında algılanmakta, dolayısıyla zaman içinde gerçekleşmektedir. Görsel bir iletişim olduğunda durum değişir. Her ne kadar ressam da tablosunun unsurlarını birbiri ardına, yani zaman içinde çizerse de, izleyici, ressamın iletisini bir bütün olarak, bir anda algılar. Böyle bir iletişim dizgesi çizgisel değil, çok boyutludur. Dil göstergeleri ise birbirlerini izleyerek bir zincir oluştururlar.

Dil Göstergesinin Değişmezliği

Dil göstergesi hem değişir hem değişmez. Bu çelişkinin bir mantığı vardır: Bir dilin değişebileceğini dile getirir.

Değişim bunu gerektirirse, bir gösterilen yeni bir gösterene bağlanabilir ya da tümüyle yeni bir dil göstergesi uydurulabilir. Ancak bu değişimin benimsettiği kuralın son derece geçerli olması gerekir; yoksa nedensiz bir göstergeyi bir başka nedensiz gösterge için bırakmak doğru olmaz. Örneğin /defter/ kavramı ile /d.e.f.t.e.r./ ses dizisi arasındaki bağ nedensizdir. Kimsenin kasıtlı olarak bu bileşenlerden birini ya da ötekini ve ikisi arasındaki birleşimi değiştirmeye gücü yetmez. /d.e.f.t.e.r./ göstereni yerine /r.e.t.f.e.d./ gösterenini kullanmak ya da /defter/ gösterenini /araba/ ile değiştirmek mantıklı değildir.

Dil Göstergesinin Değişebilirliği

Saussure, dil değişmez ve değişir derken, dil değişir; ama bireyler onu değiştiremez, demek istemiştir. Bunu ise şöyle dile getirir: "Gösterge değişme eğilimindedir; çünkü kuşaktan kuşağa aktarılır". Örneğin "yavuz" sözcüğü bir zamanlar "yavuz hırsız ev sahibini bastırır" örneğinde olduğu gibi *edepsiz*, *kötü* gibi olumsuz anlamlarda kullanılmıştır; ancak sonradan anlam iyileştirmesi sonucunda gösterilen düzleminde değişime uğrayarak "Sultan Selim" için bir san olmuş ve sonrasında da Alman hükümetinden alınan "Goben" zırhlısına "Yavuz" adı verilmiştir.

Dilin Ayrıcı Özelliği

Saussure'e göre "Dilde sadece ayrılıklar vardır". Birimin özellikleri, birimin kendisiyle kaynaşır. Her gösterge dizgesinde olduğu gibi, dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden "nitelik"ten başkası değildir. Değer ile birimde olduğu gibi, özelliği de yaratan ayrılıktır.

Bu özellik, dil göstergesinin gösteren ve gösterilen düzleminde başka göstergelerle kurduğu karşılıklı ilişkilerle belirlendiği anlamına gelir. Bir kelime, aynı dil dizgesine ait birbirinden farklı göstergelerden oluştuğu için ayrıktır. "Ayrıklık", insan dilinin en temel özelliklerinden biridir. Olumlu-olumsuz karşıtlığı

gibi... Dilde, ince-kalın, düz-yuvarlak ünlüler vardır; aksi halde ayrılma olmazdı. /Buz/ ile /tuz/ arasındaki karşıtlık /b/ ile /t/ arasındadır.

Gösteren, Gösterilen ve Gönderge Arasındaki Etkileşim

Gösteren, gösterilen ve gönderge üçlüsü birbirini etkiler. Yeni bir göndergenin yaratılması, yeni bir gösterenin ortaya çıkmasına neden olur. Fransızcada "balayeur" (çöpçü, süpürücü) göstereni "technicien de surface" (yüzey teknisyeni) olmuştur; çünkü yeni sözcüğün değer arttıran bir özelliği vardır, aynı zamanda "süpürge" yerine teknik araç kullanımına göndermede bulunulur. Bunun yanında, dolaysız biçimde söylenmesi uygun olmayan bir olguyu örterek, hafifleterek, dolaylı yoldan anlatan yeni göstergeler türetilir: "kör" yerine "görme engelli" denmesi gibi.

Dilin Çift Eklemliliği

Birinci eklemlilik düzeni, tümceleri ya da sözceleri oluşturan en küçük anlamlı birimlerden, başka bir deyişle en küçük dil göstergelerinden kuruludur ve bu düzen hem göstereni hem de gösterileni ilgilendirir. "Çocuk eve geç geldi" tümcesini ele alırsak, bu tümceyi en küçük göstergelerine şu şekilde ayırabiliriz:

/ Çocuk / ev- / -e /geç / gel- / -di
1 2 3 4 5 6

Bunlar, anlamlı birimler olup daha küçük anlamlı birimlere bölünemezler. Buna karşılık, değişik tümcelerde yer alabilirler. A. Martinet, bu anlamlı birimlere *anlambirim* adını verir ve ikiye ayırır: Sözlükbirimler ve biçimbirimler; yani bağımsız ve bağımlı biçimbirimler.

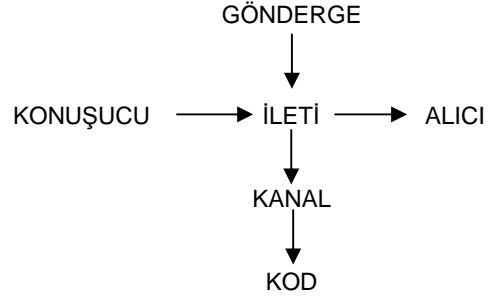
çiçek } bağımsız biçimbirim } anlamlı } öncü
aç- } bağımlı biçimbirim } anlamlı } öncü
-(y)AcAk } bağımlı biçimbirim } görevli } ardlı

İkinci eklemlilik düzeni ise gösteren düzleminde gerçekleşir. "Çocuk eve geç geldi" cümlesindeki herhangi bir anlambirimi, örneğin /çocuk/u, gösteren düzleminde bölümlenmeyi sürdürürsek, ikinci eklemleme düzlemine geçer, tek başına bir anlamı olmayan en küçük ayırıcı birimlere, sesbirimlere ulaşırız. /ç.o.c.u.k./ dizisindeki sesbirimlerin hiçbiri tek başına anlamlı değildir; ama bu sesbirimlerin her birinin ayırıcı özellikleri, gösteren düzleminde anlamın temelidir. Bütün dillerde sesbirimler kapalı bir düzen kurarlar ve sayıları genellikle 30-40 kadardır. Buna karşılık birbirlerine eklenme, birbirleriyle yer değiştirme olanakları çok geniştir.

DİLBİLİMİ VE İLETİŞİM

Roman Jakobson'a göre, yazılı ya da sözlü bir dilsel iletişimin gerçekleşebilmesi için altı temel öğeye ihtiyaç vardır. Bir *konusmacı* yani *verici*, *iletiyi* *alıcıya* belli bir *kanal* ve *kodlama* ile gönderir ve *göndergeyi* işaret eder. Bu noktada, "dilde gerçeklik" duygusu ön plana çıkmaktadır; yani iletide geçen

öğelerin gerçek dünyadaki karşılıklar üzerine hem verici hem de alıcının anlaşması gerekmektedir.

Ali'nin Özgür'e, "Türkiye'de işsizlik artıyor" dediği örneği çözümlerserk:

Konusucu: "Ali"

Alıcı: "Özgür"

Gönderge yani konu: "İşsizliğin artması",

İleti: Bir saptama, "Türkiye'de işsizliğin artması",

Kanal: "Ses dalgaları"

Kod: "Türkçe"dir.

Dilsel İletişimin Temel Öğeleri

Konusucu ya da Yazar

Konusucu, iletiyi (metni) sözle ifade eden; yazan, kaleme alan kişidir. İletinin sorumluluğunu üstlenir. Kendisini "ben" ya da "biz" adı ile gösterir. Ben "ben" her zaman kişi özelliğindedir, özneliği değişik biçimlerde ortaya koyar. Bir metinde birden fazla kişi söz aldığı biribirinden farklı konuşuculardan söz edilir (roman, öykü, masal, tiyatro vs.). Günlük konuşmalarda konuşucular ya fiil çekim ekleri (-yorum, -dim, -eceğim, -lim) ya iyelik ekleriyle (-ım) kendilerini birer kişisel özne olarak ortaya koyarlar.

Kimi okurlar, edebî metinlerdeki yazar ile anlatıcıyı karıştırırlar. Yazar ve okur gerçek kişidir. Oysa anlatıcı, yazarın yarattığı kurmaca bir kişiliktir, kimi zaman bir roman kahramanı olarak yazar tarafından öyküyü anlatmakla görevlendirilmiştir.

Alıcı ya da Okur

Alıcı, konuşucunun kodladığı iletiyi alıp, kodunu çözen kişidir. "Sen" ya da "siz" ile ifade edilir. Her zaman bir kişiyi gösterir; ama konuşucunun dışında bir kişi olduğu için özne değildir. Her alıcı, örtük de olsa bir konuşucuyu varsayar. Bir sözcede "sen" ya da "siz" varsa, orada "ben" örtük de olsa mutlaka bulunur.

Gönderge

Gönderge, kendisinden söz edilen nesne, kişi ya da kavramdır. Her zaman üçüncü tekil kişi iyelik ekleriyle ifade edilir. Gönderge, konuşucu ve alıcının aksine her zaman bir kişiyi göstermez, hiçbir zaman özne olamaz.

İki tür gönderge vardır: Birincisi, sözlü iletişimi belirleyen, bu iletişim sırasında var olan uzamı, zamanı, nesnelere, varlıkları kapsayan durumsal göndergedir. İkincisi ise metinsel (ya da bağlamsal)

gönderge, yazılı ya da sözlü iletişim sırasında var olmayan yerleri, nesnelere, varlıkları içerir.

Yazılı İleti

Bir sözcük ya da metindir. Öncelikle, ait olduğu türün yasalarına uyar. Biçimin kendini gösterdiği bir yerdir. Tiyatroda, metin sözlü bir ileti olur.

Kanal

Metnin, iletinin kullanıldığı somut araçtır. Bu, bir kitap ya da gazete sayfası, bir kağıt, hatta üzerine cümle kazınmış bir taş, bir bilgisayar ekranı, CD, video bant olabilir. Sözlü iletişimde somut araç ses dalgalarıdır.

Kod

İletinin üretildiği dile kod denir. Bu, her şeyden önce anlaşma için gerekli, konuşucuyla alıcıda ortak olan dilsel koddur. Konuşucu, bu kodla iletisini oluşturur. Alıcı, aynı kodu paylaşıyorsa iletiyi çözer. İletişimin bu iki ögesi aynı kodu paylaşmıyorsa iletişim gerçekleşmez.

Metinler ve Gerçeklik

Tiyatroda Göndericiler

Bir tiyatro oyununun kişileri, söyleşimde yüksek sesle düşündükleri ve konuştukları için sanki yapıttan bağımsız bir yaşamları vardır. Aslında bu kişiler, izleyiciler için konuşurlar, bu da açık biçimde, kendi kendine konuşmalarda ortaya çıkar.

Bugün, yönetmen tiyatroda çok önemli bir yer tutar. Sahne oyunlarını öngörür, oyunun özel bir anlatım biçimine göre oynanmasını ister.

Çizgi Romanlar

Çizgi romanlarda çok sayıda konuşucu yer alır; çerçeveler ve biçimleriyle konuşma balonları çizgi romanlara özel anlatım yollarıdır.

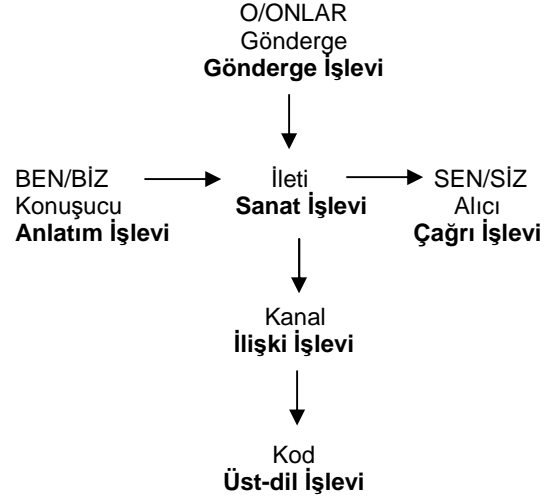
İmge, durumsal gönderge işlevi görür; ancak yazar, imgenin çokanlamlılığını metin aracılığıyla azaltma yoluna gider. Dilsel kod ve estetik kod (resim, sayfa düzeni) dışında çizgi roman, harflerin biçimi, özel göstergeler gibi grafik kodları kullanırlar.

Sonuç

İletişimin kurulabilmesi için, yazarın, okuru göz önüne alması gereklidir. Bir kullanım kılavuzu yazıyorsa burada kesinlik, kısalık ve açıklık egemendir; tek anlamlı kesin göndergeler kullanmak zorundadır. Popüler bir gazete için yazıyorsa, yazısı hem basit, hem açık, hem de oyuna dayalı olacaktır.

Yazılı İletişimin İşlevleri

Bir dilsel iletişimin gerçekleşebilmesi için altı temel öge vardır. İletinin bu öğelerden birine yönelik olması, iletişimin altı işlevinin ortaya çıkmasına neden olur.

Bir sözcük ya da ileti mutlaka tek bir işlev içermek zorunda değildir. Genellikle, birden çok işlev bir sözcükte, bir iletide keşilebilir. Örneğin: "Okur: *Kaybolmakta olan bir tür mü?*" gibi bir gazete başlığında üç işlev içindedir.

1. Gönderge işlevi (gönderge: okur, okuma sorunu)
2. Çağrı işlevi (alıcıya bir soru yöneltilmiştir)
3. Sanat işlevi (*tür* kelimesindeki sanatlı söyleyiş)

Gönderge İşlevi

Doğal dilin kullanıldığı iletişim biçiminde -çoğu özel durumlar dışında- her zaman dil dışı gerçekliğe gönderme yapılır. Bu dil dışı gerçekliklere gönderge adı verilir. Dilsel iletişimde gönderge, üzerinde konuşulan konu anlamına gelir.

Gönderge işlevinin amacı, alıcıya, dünyanın durumuyla ilgili yansız bir bilgi vermektir; zaten gündelik dilde de bu işlevin adı, dilin bilgi verme işlevidir. Örneğin:

1. Yağmur yağıyor.
2. Gelecek hafta tatile çıkıyorum.

Bu işleve daha çok kullanım kılavuzlarında, betimlemelerde, nesnel anlatımlarda, bilimsel bildirilerde, kısa not ve özetlerde, raporlarda rastlıyoruz. Bu işlev, aslında her türlü iletişimin temelidir; ileti ile iletiye konu olan nesne (gönderge) arasındaki ilişkileri belirler. İşlev, metinlerde daha çok "üçüncü kişi" adıyla ve fiil çekimleriyle belirlenir.

Anlatım ya da Duygu İşlevi

Bu işlev, ileti ile konuşucu arasındaki ilişkileri ve konuşucunun kendi iletisine karşı davranışını, tutumunu belirler. İlke olarak, bir konuşucu tarafından üretilen her ileti onun damgasını taşır, bize onun izini hissettirir: Duygusal ya da heyecana bağlı durumlar gibi.

Ben/biz kişi adları yanında anlatımsallık değeri olan sıfatlar, belirteçler, ünlem, sözdiziminde sözcüklerin düzenlenişi, vurgu, seçilen sözcükler, noktalama işaretleri mimik ve jestlerle ifade edilen bu işlev, gönderge işlevinin nesnel olmasına karşın duygusal ve öznelidir.

Anlatımsal metinlerde yazar, kişisel duygu ve düşüncelerini vermek ister. Onun için mektuplar, betimlemeler ve anlatılar, lirik şiir, eleştiri denemeleri hep anlatım işleviyle yüklüdür.

Çağrı İşlevi

İleti ile alıcı arasındaki ilişkileri tanımlar; çünkü ilke olarak bu iletişimin amacı, alıcıda bir tepki ve davranışlarında bir değişiklik yaratmaktır. Bir alıcıya seslenirken, örtülü ya da belirtik olarak amaç hep ondan bir şey istemektir. Verilen bir emir, alıcının ya aklına ya da duygusuna seslenebilir. Bu düzeyde karşımıza nesnel/öznel, bilisel/duygusal gibi gönderge ve anlatım işlevlerini karşılaştıran bir ayrım çıkar.

Bu işlev, reklamcılıkla birlikte çok büyük bir önem kazanmıştır; çünkü reklamlarda iletinin göndergesel içeriği alıcının güdülenmesine yöneltilen göstergeler yanında silinip gider. Bu da yinelemeler yoluyla alıcıyı koşullandırmak ya da bilinçaltındaki duygusal tepkileri uyandırmakla sağlanır.

Çağrı işlevi; emir, ikinci kişi adıları sen/siz, soru sorma, sorgulama gibi öğeleri ve kimi noktalama işaretlerini (!, ?) içerir. Yemek tarifleri, yükümlü yazın, el ilanları, reklam metinleri, genelgeler, aşk söylemleri, siyasal söylemler bu işlevle oluşturulur.

İlişki İşlevi

Kanala yönelik bu işlev, konuşucu ile alıcı arasındaki iletişimin kurulmasını ve sürdürülmesini amaçlar. R. Jakobson, bu ad altında iletişimin kurulmasına, sürdürülmesine ya da kesilmesine, çevrimin sürüp sürmediğini denetlemeye yarayan göstergeleri ayırır. Telefondaki "Alo, beni duyuyor musunuz?" buna bir örnek olarak gösterilebilir. Amaç, önce olası alıcının dikkatini çekmek, sonra da ilişkiyi sürdürmeyi denemektir.

İlişki işlevi bütün iletişim biçimlerinde çok önemli bir yer tutar: ayınlar, biçimsel kurallar, törenler, uzun nutuklar, âşıklar arasındaki konuşmalar vb...

Üst-Dil İşlevi

Konuşucunun, kullandığı dil üstüne bilgi verdiği, onun bir öğesini açıkladığı durumlarda gerçekleşen bir işlevdir. Örneğin: "Anlambirim, en küçük anlamlı birimlere verilen addır." tümcesinde üst-dil işlevi egemendir. Bu işlev, ayrıca, alıcının anlayamayacağı düşünülen göstergelerin anlamını belirtmeye yöneliktir. Kısacası, dilin dil ile açıklanmasıdır.

Dilin Sanat İşlevi

İletinin, kendine dönük olması, iletinin ileti olarak odaklanması, dilin sanatsal ya da estetik işlevidir. Başka bir deyişle, sanat işlevinin egemen olduğu bir iletide amaç, iletinin kendisidir.

Dilin Oyun İşlevi

Oyun işlevinde iki tür özellik göze çarpar: Biçime ilişkin, anlama ilişkin oyun. Biçime, yani sese ilişkin oyun uyak, tekrar, ses yinelemesi, yarım uyak gibi ses açısından çok yakın sözcüklerle, ses değişimleri üzerinde yapılır. Anlama ilişkin oyun ise, birbirine yabancı sözcükler arasında beklenmedik yaklaşımlar kurmak, eşanlamlılıktan, çokanlamlılıktan, anlam bulanıklığından, anlam bozukluklarından yararlanmaktır. Anlam bulanıklığına bir örnek olarak "Çocuk bekliyor." sözcüğünü verebiliriz. Bu sözcük, üç biçimde anlaşılabilir:

1. Çocuk, birisini/bir şeyi bekliyor.
2. Birisi/bir şey herhangi bir çocuğu bekliyor.
3. Anne adayı çocuk bekliyor.

YAPISAL DİLBİLİM

Genel Dilbilim Dersleri'nin Yönelimleri

Dilbilim Betimsel Bir Bilimdir

Bilindiği gibi, en yaygın anlamda dilbilgisi, bir dilin konuşucularının "iyi kullanım"a uygun olarak, "doğru" yazmak, konuşmak için izlemek ve öğrenmek zorunda oldukları bir temel ilkeler ve kurallar bütünü olarak tanımlanır. Başka bir deyişle F. de Saussure'un kuralcı dilbilgisi adını verdiği geleneksel dilbilgisi, her şeyden önce "doğru" ve "yanlış" dilsel biçimleri birbirinden ayıran kuralları üretir. Salt gözlemi kabul etmeyen ve düşünce ulamları mantığına dayanan bu dilbilgisi, betimsellikten yoksundur. Kısacası, dilin hep bir kadın gibi güzel olmasını isteyen; "bu denir", "bu denmez" kaygısını güden geleneksel dilbilgisi, dilin kendi işleyişi içindeki gözlemlerden yola çıkmak yerine felsefe ve ruhbilime ilişkin kavramlar aracılığıyla nesnesini çözümlenmek ister. Öte yandan, geleneksel dilbilgisinde dil hiçbir zaman "kendi içinde ve kendisi için" düşünülmemiş, bir nesne olarak ele alınmamıştır. Oysa dilbilim, dilsel gerçeklik adına ne "güzel dil"e ne de kuralcı görüşüne ayrıcalık tanır. Dilbilimin temel amacı, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklamak ve betimlemektir. Değer yargılarını bir yana bırakan dilbilim, tümüyle betimsel bir bakış açısı benimseyerek, bilimsellik özelliği kazanır. Dilbilim, geleneksel dilbilgisinin yaptığı gibi, kuralları üretmek yerine dilsel olguların gözlemlenmesinden yola çıkarak, dil dizgesinin eşzamanlı boyutta işleyişini inceler. Tıpkı bir bilginin, laboratuvarında, mikroskobun altında bir örneği gözlemlediği gibi, dilbilimci de betimlemek için dili gözlemler.

Sözlü Dile Verilen Öncelik

F. de Saussure'e göre; "Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Yazının tek varlık nedeni dili göstermektir. Dilbilimin konusunu, yazıdaki sözcüklerle konuşmadaki sözcüğün birleşimi oluşturmaz. Ne var ki yazılı sözcük, görüntüsü olduğu sesli sözcükle öylesine kaynaşır ki sonunda başkışeye kuruluverir. Böylece, sesli göstergenin görüntüsüne kendisinden önce daha çok önem verilir."

Yapısal dilbilim, iki önemli kanıt aracılığıyla sözlü dilin öncelik taşıdığını vurgulamıştır. Bu kanıtlardan biri, sözün yazıdan daha eski ve daha yaygın olması; diğeri, bilinen yazı dizgelerinin sözlü dil birimleri üzerine kurulmuş olması. Ayrıca dil, sesli göstergeler aracılığıyla insanların anlaşmasını sağlayan bir yeti olarak tanımlandığı için, dilbilim dilin sözlü özelliğine öncelik vermiştir.

Göstergebilimin incelemeyi amaçladığı pek çok dil dışı iletişim dizgeleri vardır: trafik işaretleri, deniz fenerleri vb... Ancak, bütün bu benzeri yollar, aslında konuşma diline dayanır ve konuşma dilinin aracılığıyla varılmış iletişim dizgeleridir.

Konuşma dili ile yazı dilinin birbirine tam uymadıklarını hepimiz biliriz; yüz ifadesi, ahenk, vurgu gibi unsurlar konuşmada büyük bir rol oynar. Bunların görevini yazı dilinde belli deyimler ve tümce yapıları, noktalama işaretleri yüklenir. Konuşma ve yazı dilleri birbirine ne kadar yaklaşırsa yaklaşsın, özelliklerinden gelen ayrılıklar ortadan kalkmaz. Yazı, konuşma dilini çizgisel işaretlerle simgelemekten başka bir şey yapmaz.

Dilbilimin Görevleri

Somut olarak, dilbilimin görevi, ulaşabildiği bütün dilleri betimlemek, bu dillerin tarihsel gelişimini incelemektir. Öte yandan, dillerin çeşitliliğinden (diller nedensizlik ilkesiyle belirlenen gösterge dizgeleridir) yola çıkarak, bütün dillerde sürekli ve evrensel bir biçimde kendini gösteren güçleri araştırmak, tarihin bütün özel olaylarını açıklayabilecek genel yasaları bulmak, ayrıca kendi sınırlarını çizmek ve kendi kendisini tanımlamaktır.

Dizge

On sekizinci yüzyılda J. Harris, dilin "bir eklemli sesler ya da göstergeler dizgesi" olduğunu belirtmişti. Ancak F. de Saussure'ün özgünlüğü, bu betimsel dizge terimini işlemsel bir terime dönüştürmesidir. Düşüncesini daha iyi anlatabilmek, okurun dikkatini çekebilmek için satranç öğretilmesini kullanan dilbilimci; "*Dil, kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir dizgedir. Satranç oyunuyla yapılacak bir karşılaştırma, bunu daha iyi kavramamızı sağlar. (...) Tahta taşların yerine fildişi taşlar koyarsam, ortaya çıkan değişiklik dizgeyi ilgilendirmez; ama taşların sayısını azaltır ya da çoğaltırsam, bu değişiklik, oyunun kurallarını da baştan başa değiştirir.*" demiştir.

Bir dizgede, tek başına alınan öğelerin anlamı yoktur; ancak dizgenin diğer öğeleriyle karşılıklı ilişkiler ve bağıntılar içinde bir anlam kazanırlar. Burada önemli olan, öğelerin kendileri değil, öğeleri birleştiren ilişkiler ve bağıntılardır.

Dizgenin, bir bütün olarak değeri her zaman tek tek öğelerin değerinden daha fazladır. bir dilin dizgeli olarak yazılmış bir dilbilgisi kitabı, o dilin bütün sözcüklerini alt alta dizgen bir sözlükten daha işlevseldir. Eğer dil, bir dizge niteliği taşımasaydı, iletişimde bu kadar etkili bir araç olma üstünlüğünü sürdüremezdi; çünkü yalnızca sözcükler yığılmasıyla

sonsuz sayıda tümceler üretilip anlaşılabilir. Ayrıca, bir dili konuşan kimse de başka bir dil öğrenemezdi.

Genel Dilbilim Dersleri'nde İkili Karşıtlıklar

Dil/Söz

Saussure'e göre dil, dilyetisinin toplumsal ve kurallaşmış yönüdür; insanlar arasında geniş bir sözleşmeden, bir uzlaşmalar bütününden doğan toplumsal bir kurumdur. Toplum olmadan dil olmayacağı gibi, dil olmadan da toplum içinde anlaşma olmaz. Konuşan ve anlaşılan birey, bu ortaklaşa uzlaşmayı değiştir(e)mez; ona uymak zorundadır.

Bir dilsel toplumdaki bireyler, bu kurallara göre aslında soyut olan dili kendi telaffuzları, kendi kültürel edinimleri çerçevesinde söze dönüştürüp somut olarak alıcı tarafından duyulmasını sağlarlar. Bu bakımdan, bir toplumda tek bir dil var olmasına karşın, o dilsel topluluğu oluşturan bireylerin sayısı kadar söz vardır. Bir kişinin genzinden konuşması, /üç/ yerine /uç/ ya da /beş/ yerine /bej/ demesi, ancak kişiyi ve dolayısıyla sözü ilgilendirir; çünkü Türkçede, yani dilde böyle bir özellik öngörülmemiştir. Ancak bir insanın, sesbirimlerini tersinden okuyarak "koş" yerine "şok", "kış" yerine "şık" demesi, toplumsal iletişimi, dolayısıyla da dili ilgilendirir; çünkü böyle bir değişikliğin anlam farklılığı yaratacağı daha önce öngörülmüştür. Öyleyse, dilin kendisine özgü bir dayanıklılığı, bir özerkliği vardır. Bu dayanıklılık, bir kurallar bütünüyle kurulmuş ve sağlama alınmıştır. Bu nedenle, dil gerçek bir kurallar bütünüdür.

Söz, bireysel bir eylemdir; dili oluşturan kurallar ve göstergeler bütünü, o dili konuşan kişiler tarafından uygulanmaya konması, başka bir deyişle, dilin gerçekleşmesidir.

Dil ve Kullanımı

Dil, bir göstergeler bütünü ile bu göstergelerin işleyiş kurallarını içeren dizgedir; bu nedenle dilin, bir topluluk tarafından kullanılan bir kod olduğunu söyleyebiliriz. Böylece, bir göstergeler yığını olan sözcük dağarcığı ve bu göstergelerin işleyişi biçimini gösteren kurallar bileşiminden oluşan Türkçenin dilbilgisi, o dili konuşanların kullanımına sunulmuştur.

Eskimo dilinde /kar/ göndergesinin elli türlü adı olmasına karşın, Türkçede iki ya da üç /kar/ adı vardır. Bir (yabancı) dil öğrenmek, bilinen nesnelere yeni etiketler, yani sözcükler yapıştırmak değil, dilsel iletişimin nesnesi olan dili başka bir biçimde çözümlenmeye alışmak demektir. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi dil, dış dünyanın bir kopyası değil, onun yeniden sunumudur.

Dil Konusunda Önyargılar

Dilin kaynağı nedir? Diller neden farklıdır? Diller neden değişir? Diller doğal mantığı yansıtır mı? Dil ile doğa, dil ile kültür arasındaki gizemli ilişki nedir?

Bu sorular, daha doğrusu bu gizler, Babil Kulesi, Adem ile Havva'nın dili gibi söylenlerin kaynağını oluşturur. Dil konusundaki düşünceler, günlük yaşamda çok önemli bir yer tutar; çünkü dil, herkesin ortak malıdır ve herkes dil konusunda belli bir düşünceye sahiptir. Bu düşünce, kendini değer yargıları biçiminde gösterir. İşte uzmanlık alanı dil olan bir dilci, bilimsel nesnellik kaygısıyla bu düşüncelere "önyargılar" adını verir.

"Fransızca açık bir dildir. İtalyanca ya da Rusça müzikal dillerdir. Afrika dilleri basittir. İngilizce kolaydır. Çincenin dilbilgisi yoktur. Siyahlar /r/ sesini telaffuz edemezler." Bütün bu yargılara dili kullananlarla ilgili yargıları da eklersek, durumun özelliği ortaya çıkar. Bu durumda, konuşan birey dil karşısında üç davranış benimser:

1. Açıklayıcı davranış
2. Duygusal davranış
3. Kuralcı davranış

Bunlar, belki de önyargıların ortaya çıkardığı davranış biçimleridir.

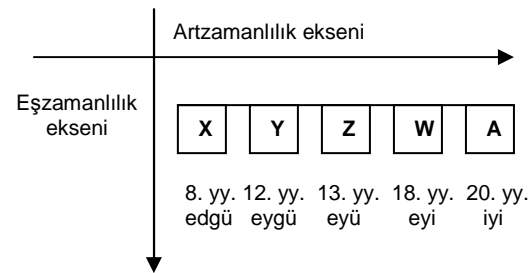
Çeşitli Diller

Günümüzde çok değişik iletişim dillerinden söz edilmektedir. Bilgisayar dilleri, arıların dili, sağır ve dilsizlerin kullandığı jestlere dayalı dil... Hatta gözlerin dilinden, çiçeklerin dilinden, aşkın dilinden de söz edilir. Dilbilim, özellikle insanlar arasında iletişimi sağlayan "doğal diller"le ilgilenmektedir.

Artzamanlılık ve Eşzamanlılık

Dil, her an hem oturmuş bir dizge hem de bir evrim içerir ve iki ayrı yöntemle incelenebilir: artzamanlılık ve eşzamanlılık.

Artzamanlılıkta inceleme, dilin zaman içerisinde uğradığı evrime, değişimlere dayanır. Bu bakımdan artzamanlı incelemeye evrimsel, devimsel ve tarihsel dilbilim de denir.

Bugün kullanılan "iyi" sözcüğünden geriye giderek bir çalışma yapılırsa, bu artzamanlı bir inceleme olur. "iyi" sözcüğünü kullanırken, bunun "edgü" sözcüğünden geldiğini bilip bilmemek, konuşan kişiye ne gibi bir kolaylık ya da zorluk sağlayacaktır?

Eşzamanlılık, dilin tarihsel evriminin belli bir anında belli bir dilsel toplulukta yazılan ve konuşulan dile dayanır. Başka bir deyişle, söz konusu dilin yapısını, zaman içindeki evrimini bir yana bırakarak, dili hareketsiz olarak yakalayabildiği çok kısa bir zaman dilimi içinde incelemekten başka bir şey değildir. Donmuş olarak kabul ettiğimiz X, Y, Z, W dil

durumlarının her biri üzerinde eşzamanlı inceleme yapmak olasıdır. Burada da şu soru sorulabilir: Dil ya da dizge, şimdi ve burada nasıl işliyor?

Dizisel (Çağrışımsal) ve Dizimsel İlişkiler

F. de Saussure, dil göstergeleri arasında iki tür ilişki olduğunu belirtmiştir: Dizisel ilişkiler ve dizimsel ilişkiler. Ayrıca, dil göstergesinin nedensizliğinden sonra, onun ikinci özelliği olan çizgiselliğini ortaya koymuştur. Dil göstergesinin çizgisellik özelliği, bu göstergeleri dilsel dizge içinde birleştiren ve dili belirleyen ilişkilerin niteliğinin betimlenmesini sağlar.

Dizimsel bağıntılar, bir yapı, yani bir dizim oluşturmak için bir göstergenin kendinden önceki ve sonraki göstergelerle kurduğu ilişkiyle tanımlanır. Örneğin "genç" sıfatı, "genç kız" dizimindeki "kız" sözcüğüyle dizimsel ilişki içindedir. Yine, /l/ sesbirimi /k/ ve /z/ sesbirimleriyle aynı ilişki içindedir. Dizimsel ilişkiler, dilin yatay ekseninde konuşma zincirindeki göstergelerin bitişiklik ilkesiyle bir araya gelmesinden kaynaklanır. Böylece, Türkçe konuşan biri "genç kız" diyebilir; ama bu dizime başka göstergeler de ekleyebilir:

Genç kız seviyor.

Genç kız elbiseleri çok seviyor.

Genç kız kırmızı elbiseleri çok seviyor.

Böylece söylem, dizimsel ekseninde oluşur.

Uçakta aynı Ali yapacak benimle yolculuk.

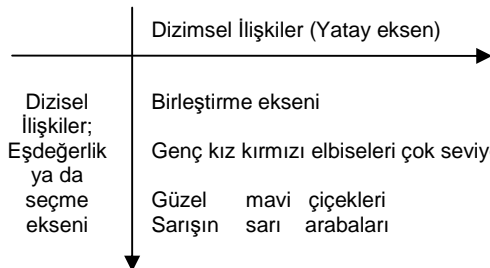
Yolculuk uçakta Ali aynı benimle yapacak.

Benimle yapacak Ali yolculuk uçakta aynı.

Bu sözcükler Türkçede olanaklı değildir; oysa

Ali benimle aynı uçakta yolculuk yapacak. sözcüğü, normal ve olanaklı bir sözcüktür; çünkü Türkçenin dizimsel kurallarına uygundur; bu kurallar, dizimler içinde göstergelerin birleşim olasılıklarını, düzenini saptar ve belirler. Sözcükler ve dizimler, birbirine sözdizimsel kurallara göre bağlanır.

Dizisel bağlantılar, aynı işlevi yüklenen eşdeğer dil göstergeleri arasındaki değiştirim ilişkileriyle tanımlanır. Bu ilişkiler dikey ekseninde yer alır, buna seçme eksenine de denir.

"Genç", "güzel", "sarışın" ya da "kırmızı", "mavi", "sarı" arasındaki ilişkiler dizisel ilişkilerdir.

Yazar ya da konuşucu, bir tümcede aynı yerde bulunabilen sözcük bütününden ya da dizininden bir sözcük seçer. Bu sözcüklerin, birbirlerinin yerlerine geçebilmeleri için aynı dilbilgisel sınıfa ait olmaları

ve anlamlarının tümünün anlamıyla bağdaşması gerekir.

Yazmak ve konuşmak, seçmek ve seçtiklerini birleştirmektir. Bir anlam üretmek için konuşan ya da yazan kişi, çift seçim yapmak zorundadır:

1. Öncelikle kendisine uygun gelen göstergeleri ve terimleri seçmelidir; bunların içinden de, gereksinimine, amacına uyanları seçebileceği çeşitli sözcüklerden yararlanabilir.

2. Sonra da bu sözcük ve terimleri söz konusu dilin sözdizim kurallarına uyarak, niyetini en iyi açıklayacak biçimde onları karıştırmalı ve düzene koymalıdır: Bu durumda, seçme işleminden sonra birleştirme işlemi gelir. Seçilmiş terim ya da sözcüklere dizi, bu terim ve sözcüklerin birleştirilmesine dizim denir. Konuşan ya da yazan özne, özellikle konuşurken çok kısa bir süre içinde bu işlemi gerçekleştirdiği için, çoğunlukla bu iki işlemi birbirinden ayıramaz. Söylemin türü ne olursa olsun, en basit tümceden en karışık tümceye, anlatımın etkinliği ve ilgi çekmesi, dilin olanaklarını kullanma biçimine bağlıdır.

Töz ve Biçim

Fransızca	Mouton	
Türkçe	Koyun eti	Koyun
İngilizce	Mutton	Sheep
Dil-dışı Gerçeklik	?	

Bu dördüncü sıraya ne yazmak ya da çizmek gerekir? Açıkçası hem Fransızca hem de Türkçe ve İngilizceye denk düşen bir nesne yoktur. O halde diller, dil dışı gerçekliğin bir kopyası, taklidi olmayıp, bu dil dışı dünyaya bir düzen verirler.

Dil dizgesinin işleyişi bir satranç oyununa benzetilebilir; bu oyunda taşların hangi maddeden (tahta, gümüş, fildişi vb.) yapıldığı hiç önemli değildir; başka bir deyişle, taşların fiziksel özelliklerinin, satranç oyunu, satranç kuralları açısından bir önemi yoktur. Bir dizge olan dilde de, göstergenin maddesi değil, kurduğu ilişkiler önemlidir. F. de Saussure bunu şöyle özetler: *“Dil, bir töz değil; bir biçimdir.”*

Töz ile biçim arasındaki farkı anlamak için büyük bir mermer parçasını ele alalım. Bu mermer kitlesi, biçimi ve yapısı olmayan bir tözdür; başka bir deyişle şekilsiz ve değişikliğe uğramamış bir kitledir. Gücül olarak, bu kitle birçok nesneye dönüştürülebilir: Örneğin, ayakta bir heykel, bir kadın beden, bir kuş gibi şekillere bürünebilir. Bu tözü yontarak, sanatçı ya da heykeltıraş, ona bir biçim verir.

Biçim, bir göstergeler dizgesi olan her dile özgül algılama; töz ise sessel ya da anlamsal olarak yapılmamış yığın, bir gerçekliktir.

Anlam ve Değer

20 YTL'lik bir kağıt paranın değeri, 50 ve 10 YTL'lik diğer kağıt paralar arasındaki konumuyla belirlenir.

Bir dil göstergesinin değeri de, dizge içindeki konumuyla anlaşılır. Bu örnekten hareketle şunlar söylenebilir: Dil göstergeleri, bir dizge içinde yer alır. Belli bir dili oluşturan göstergelerin her birinin ancak öteki göstergeler bütününe göre bir değeri vardır. Bu göstergeleri birbirine yaklaştıran ya da onları birbirinden ayıran benzerlikleri ve farklılıkları görerek bir dil göstergesine, yani bir sözcüğe kesin bir değer verebiliriz. “Nehir” sözcüğü, “ırmak”, “akarsu”, “çay” ve “dere” sözcüklerine göre bir değer kazanır.

Dil göstergeleri, ne olduklarıyla değil, ne olmadıklarıyla tanımlanır. “Boru”, “koru”, “soru” gösterenlerini farklı kılan /b/, /k/ ve /s/ sesbirimleridir.

Dil göstergesini, bir gösteren ile bir gösterilenin birleşimi olarak düşünmek de yanlıştır. Dil göstergesini tek başına alırsak onun değerini ölçemeyiz. Göstergeyi (sözcüğü), parçası olduğu dizgeye yerleştirmek gerekir. Diller arasında yapılan bir karşılaştırma bunu açık bir biçimde gösterir: Örneğin Fransızcadaki “mouton” (koyun) sözcüğünün İngilizcedeki “mutton”dan (koyun eti) daha geniş bir değeri vardır; çünkü İngilizcedeki “mutton” sözcüğünün yanında bir de “sheep” (canlı koyun) sözcüğü vardır; fakat Fransızcada “mouton” her ikisini de karşılar.

Dilde Yalnızca Karşıtlıklar Vardır

Dildeki bir öge, değerini öbür ögelerin tümüyle kurduğu karşıtıktan alır. İster bir dilin söz dağarcığında sözcüklerin anlamının dağılımı, ister dilbilgisel işlevlerin sözdizimsel ya da biçimbilgisel işleyişi söz konusu olsun; bir dizgenin değerleri, en iyi ögelerin kurdukları bağıntı ve karşıtıklarla açıklanır. Ayrım kavramı, dilde tek başına bir ögenin var olamayacağını, onu var edenin ögeler arasındaki karşıtlık bağıntısı olduğunu gösterir. F. de Saussure; *“Her gösterge dizgesinde olduğu gibi dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden özellikten başka bir şey değildir. Değer ve birimi yarattığı gibi özelliği yaratan da ayrılmaktır.”* der.

Bir sesbirim başka bir sesbirimden ve bütün öteki sesbirimlerden ayrılarak dil dizgesi içinde bir yer tutar. Türkçede /h/ ve /p/ ya da /a/ ve /o/ sesbirimleri, birbirinden ve öteki bütün sesbirimlerden ayrıldığı için bir anlam iletimi sağlar. Böylece, “hasta”yı “pasta”dan, “posta”yı “pasta”dan ayırabiliriz.